

De Academische Boekengids 49, maart 2005, pp. 11-12.

De verheerlijking van pijn past niet in een gesecculariseerde wereld. Een recente studie zoekt het omslagpunt in pijnbeleving in de negentiende eeuw, maar was het niet al veel eerder?

Zodra het meisje oud genoeg is, zal ze zeker soldaat of bokskampioen worden. Anderen zien meer een loopbaan als superheld of superschurk voor haar weggelegd. Zo luiden de reacties op het nieuws over het driejarige Amerikaanse meisje **Gabby** dat zich in het najaar van 2003 via het Amerikaanse televisiestation Kare-11 razendsnel over de wereld en met name het world wide web verspreidt. Gabby lijdt aan *Hereditary Sensory & Autonomic Neuropathy Type V (HSAN-V)*, een zeldzame genetische afwijking die maakt dat pijnsignalen haar hersenen niet bereiken. Bij het doorkomen van haar eerste tandjes geeft het meisje geen kik. Ze voelt niets als ze van de trap valt en reageert anders dan haar leeftijdgenootjes niet met gehuil op de prikjes die de dokter haar geeft. Kranten berichten erover, predikanten verwerken het verhaal over Gabby in hun preken en bloggers attenderen hun publiek op *the little girl who feels no pain*.

In de vele internetfora wordt de toestand van Gabby niet zelden belachelijk gemaakt. Zij wordt beschreven alsof ze een cartoonfiguurtje is. Ze wordt een 'weirdo' en een 'freak' genoemd. Er zijn ook reacties waarin de toestand van Gabby wordt geïdealiseerd. Soms gebeurt dat half grappend. Bijvoorbeeld door aan te geven dat men jaloers op haar is omdat zij nooit last van een kater zal hebben. Daarnaast zijn er veel mensen die het meisje oprecht benijden om haar ziekte.

Met hun opmerkingen geven de commentatoren prijs hoe zij over Gabby denken. Tegelijkertijd vertellen zij via die korte beschouwingen welke betekenis pijn in hun leven heeft. Zo wordt onder meer duidelijk dat het kunnen voelen van pijn wordt gezien als een eigenschap die iemand tot mens maakt en hem onderscheidt van de cartoonachtige freaks die na iedere kwetsuur weer doorrennen alsof er niets is gebeurd. Daarnaast wordt pijn door velen beschouwd als een belemmering. Een storende factor die een gewoon mens ervan weerhoudt bijzondere dingen te doen; bokskampioen worden, een onverslaanbare soldaat of superheld zijn. Dingen waarvan men veronderstelt dat Gabby ze wel gemakkelijk zou kunnen, omdat zij niet de last draagt die gewone mensen dragen.

Maar wie Gabby benijdt, vergist zich. Een leven zonder pijn is ingewikkeld en gevaarlijk. De Amerikaanse neurochirurg Frank T. Vertosick noemt pijn de hoofdonderwijzer van de overlevingsschool der natuur. Mensen die geen pijn voelen, missen een essentieel waarschuwingssignaal dat ons helpt om ons lichaam heel te houden. Zij trekken hun hand niet terug als die te dicht bij het vuur komt en passen hun gedrag niet aan om kwetsuren onder vergelijkbare omstandigheden in de toekomst te voorkomen. Daardoor beschadigen zij hun lichaam keer op keer. Vaak leidt dit alles uiteindelijk tot amputaties en een vroege dood. Wie zich er een voorstelling van wil maken, kan denken aan de toestand van leprozen. Van hen is bekend dat zij hun lichaam fatale schade toebrengen.

Lepra wordt veroorzaakt door de leprabacterie. Als de patiënt niet tijdig wordt behandeld, raakt het zenuwweefsel beschadigd. Hierdoor ontstaat uiteindelijk uitval van de spieren en gevoelloosheid. Die gevoelloosheid is er mede de oorzaak van dat de lepralijder verminkt raakt. De ontstekingen en zweren, die leiden tot het verlies van ledematen, ontstaan onder meer doordat men geen pijn voelt en zichzelf beschadigt.

Jong als zij is, heeft ook Gabby haar lichaam al op ernstige wijze gekwetst. Zij kluift en bijt tot bloedens toe op haar vingertopjes, kauwt op haar tong alsof het een kauwgumpje is. Doordat ze herhaaldelijk zichzelf met de vingers in haar ogen steekt, kan ze met haar linkeroog niets meer zien. Gabby moet continu in de gaten worden gehouden. Ze draagt kniebeschermers, een zwembrillette en een helm.

'HET KUNNEN VOELLEN VAN PIJN WORDT GEZIEN ALS EEN EIGENSCHAP DIE IEMAND TOT MENS MAAKT EN HEM ONDERSCHIEDT VAN DE CARTOONACHTIGE FREAKS DIE NA IEDERE KWETSUUR WEER DOORRENNEN ALSOF ER NIETS IS GEBEURD.'

Gabby is dus allesbehalve een onkwetsbare moderne superheld. Dat zij desondanks benijd wordt, heeft ermee te maken dat pijn, zoals de lepraspecialist Paul Brand het eens omschreef, een cadeau is dat niemand wil hebben. Mensen willen er liever vanaf, al is het een geschenk van God zelf. In zijn roman *Catch-22* uit 1970 laat Joseph Heller dit standpunt vertegenwoordigen door de hoofdpersoon, kapitein Yossarian. Yossarian wil niet in de Tweede Wereldoorlog vechten omdat hij volledig gericht is op overleven. Desondanks wijst hij een van de belangrijkste middelen om dat te kunnen doen, het vermogen om pijn te lijden, genadeloos af als een fout van God.

De houding van Yossarian is kenmerkend voor de hedendaagse westerse cultuur. Voor de moderne mens is pijn een zinloos verschijnsel, een pathologische conditie waar men zo snel mogelijk vanaf dient te komen. Pijn wordt vrijwel uitsluitend geduid als deel van een defect. Al in de jaren veertig van de twintigste eeuw spraken psychologen en neurologen over een algofobie, over een algemene zucht naar verdoving, anesthesie en een neiging om pijn te bestrijden nog voordat deze gevoeld wordt. De Poolse filosoof L. Kolakowski typeerde in 1973 de westerse cultuur als een cultuur van analgetica die zich kenmerkt door een panische vrees voor lijden.

Maar waarom eigenlijk? De dominante verklaring in de beschouwingen over de afkeer van pijn, is dat zij met het afnemen van het christelijk geloof van iedere zin is ontdaan. Daarbij zouden de steeds uitgebreidere mogelijkheden om pijn te stillen – sinds de uitvinding van de anesthesie in de jaren veertig van de negentiende eeuw – de verwachtingen op het gebied van de pijnbestrijding hebben doen toenemen. Vroeger zouden mensen veel meer in pijn hebben berust en haar hebben aanvaard als een beproeving of als een straf voor zonden. Ze konden ook niet anders. Daarnaast werd de beschermende, waarschuwendende werking van pijn gewaardeerd.

Nu pijn is gekoppeld aan zinloosheid, wordt de bescherming die zij biedt ervaren als een last, en niet als een zegen. Zij perkt onze lichamelijke mogelijkheden in en geeft grenzen aan. Grenzen die men eigenlijk wil overschrijden. Pijn als overlevingsmechanisme wordt nu beschouwd als een belemmering van een meer hedonistische levenshouding en als een begrenzing van de mogelijkheden en beweegruimte van de mens. Het grootste cadeau van Moeder Natuur is volgens velen een lastig keurslijf dat eigenlijk achterhaald is en ons herinnert aan onze kwetsbaarheid en aan een sterfelijkheid die wij liever zouden negeren.

De omslag in het denken over pijn, en daarmee de verandering van de ervaring ervan, is moeilijk dateerbaar. In sommige beschouwingen plaatst men deze omslag in de Verlichting, terwijl in andere de negentiende eeuw of de jaren zestig van de twintigste eeuw worden genoemd. Zeker is dat historici en antropologen het er anno 2005 bijna allemaal over eens zijn dat de vraag wat pijn is en hoe zij wordt ervaren, verschilt per cultuur en per tijd. Of, zoals de Amerikaanse schrijver van het boek *The Culture of Pain*, David B. Morris, het in 1991 stelde: pijn is altijd historisch bepaald, krijgt altijd een andere vorm naargelang tijd, plaats en cultuur. Zij werd vroeger anders ervaren, had een andere betekenis en was dus een andere pijn.

Deze visie is het uitgangspunt van de studie *The Representation of Bodily Pain in Late Nineteenth-century English Culture* van de literatuurwetenschapster **Lucy Bending**. Bending stelt evenals haar hierboven genoemde voorgangers dat pijn niet één enkele, universeel geaccepteerde betekenis heeft. Zij gaat daarmee in tegen de opvattingen van de antropologe Margaret Mead, die van mening was dat pijn een zodanig universele ervaring is dat er in alle culturen hetzelfde onder wordt verstaan, zodat het voor iedereen mogelijk is om zich met de pijn van een ander te identificeren. Bending stelt juist dat de wijze waarop pijn in de loop der tijden is omschreven en geduid, ertoe heeft bijgedragen dat scherpe grenzen zijn getrokken tussen de pijn van verschillende individuen en groepen. In de negentiende eeuw werd de pijn van vrouwen en van mannen, van personen uit de lagere en hogere klassen, van kinderen en van volwassenen, en van blanke en van zwarte mensen, verschillend geduid en gewaardeerd. Om dit aan te tonen, onderzocht Bending de wijze waarop pijn werd beschreven en gedefinieerd in de literatuur, medische tekstboeken, pamfletten, advertenties en preken gedurende de laatste twee decennia van de negentiende eeuw in Engeland. Zij koos het einde van die eeuw omdat daar volgens haar het omslagpunt ligt in het denken over pijn.

Bending meent dat in deze periode pijn problematisch werd in het christelijk denken. Door de uitvinding van de anesthesie in 1846 – een medische innovatie die zich razendsnel vanuit de Verenigde Staten naar Europa verbreidde – en door de voor steeds meer mensen beschikbaar komende pijnstillers, zoals aspirine, ontstond een geheel nieuw medisch vertoog. Daarin werd pijn plotseling benaderd als een mysterie dat ontsluitend diende te worden. Dit drong door in het christelijk discours, waarin pijn eveneens steeds vaker als een probleem werd beschouwd en niet, zoals voorheen het geval was, als een instrument van God ter spirituele verlichting en correctie. In het christelijk denken werd pijn al spoedig vooral gezien als een uiting van het kwaad en langs deze lijn gekoppeld aan het vraagstuk van de theodicee. Hoe was het mogelijk dat een liefdevolle God toestond dat zoiets kwaads als pijn in het menselijk leven voorkwam?

Bending beschrijft hoe velen, onder wie bijvoorbeeld de schrijfster George Elliot, hun geloof verloren vanwege hun grote afkeer van het bestaan van pijn. Meeleven met het lijden van al het levende, evenals het bestrijden van pijn, gold vooral als een belangrijke spirituele en beschaafde opdracht. Tegelijkertijd werd pijn onder invloed van het medisch denken steeds meer losgekoppeld van de hand van God en steeds vaker verbonden aan de werking van het menselijk lichaam. Uiteindelijk zou pijn ook in het christelijk denken steeds vaker als een menselijke tekortkoming worden benaderd. Vooral het met opzet toebrengen van pijn gold in deze periode als een van de vreselijkste vormen van menselijk kwaad.

'HET GROOTSTE CADEAU VAN MOEDER NATUUR IS VOLGENS VELEN EEN LASTIG KEURSLIJF DAT EIGENLIJK ACHTERHAALD IS EN ONS HERINNERT AAN ONZE KWETSBAARHEID EN AAN EEN STERFELIJKHEID DIE WIJ LIEVER Zouden NEGEREN.'

Dat laatste werd ingewikkeld op het moment dat met name experimenteel fysiologen probeerden het raadsel van pijn op te lossen en de wereld ervan te verlossen door het verrichten van medische proefnemingen op levende dieren, oftewel vivisectie. Velen die zich bij de inmiddels ontstane cultus van gevoeligheid en medelijden hadden aangesloten, achtten het onaanvaardbaar dat levende wezens werden gemarteld, zelfs al was het voor een nobel doel. Men zag de dieren als slachtoffers op het altaar van een barbaarse wetenschap, en de experimenteel fysiologen als beulen die qua beschavingsniveau niet hoger stonden dan zwarten.

Deze opvatting steunde onder meer op verhandelingen van de Italiaanse criminoloog Cesare Lombroso, die zich toelegde op het meten van de pijnbeleving van criminelen en andere 'abnormalen'. Criminelen waren volgens Lombroso minder gevoelig of zelfs totaal ongevoelig voor pijn en daarom in staat de vreselijkste misdaden zonder blikken of blozen te plegen. Een bewijs voor deze ongevoeligheid vond hij in het gegeven dat veel misdadigers tatoeages op hun lichaam hadden laten aanbrengen. Hierin leken zij op de leden van barbaarse stammen die zelfs hun geslachtsdelen tatoeëerden, terwijl een normaal beschaafd mens dat volgens Lombroso nooit zou kunnen verdragen. Voor veel tegenstanders van vivisectie was het vermogen van de experimenteel fysiologen om pijn toe te brengen aan levende wezens zonder daarbij een traan te laten, het bewijs dat medici, onder hun vermomming van beschaafdheid en eruditie, gevoelloos en barbaars waren.

Feministische tegenstanders van vivisectie waren van mening dat de positie van het proefdier vergelijkbaar was met die van de vrouw in de samenleving. Vrouwen waren evenmin als proefdieren veilig voor het geweld van mannen, die er een obsceen genoegen in schenen te scheppen om kwetsbare wezens te pijnigen. Dat veel van de gebruikte medische instrumenten een grote overeenkomst vertoonden met voorwerpen die in de Victoriaanse pornografische literatuur werden beschreven, bevestigde velen alleen maar in deze mening. Natuurlijk kwam er ook een reactie op de aantijgingen van de anti-vivisectieën. De vrouwen die zich tegen vivisectie verzetten, werden gezien als overgevoelig, terwijl de medici stelden dat vrouwen geen werkelijke kennis over pijn konden verwerven. De mannen die zich bij de beweging aansloten, werden gekenschetst als verwijfd, decadent en slap.

Bendings studie draagt bij aan een beter begrip van de verandering in het denken over pijn zoals deze heeft plaatsgevonden in de door haar beschreven periode. Daarom is dit boek zeer waardevol. Maar er is zeker ook kritiek op haar benadering te leveren. Zo is het niet geheel overtuigend dat Bending de omslag in het denken over pijn pas in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw plaatst. Met evenzoveel redenen is het mogelijk die omslag rond de uitvinding van de anesthesie te dateren, of zelfs nog eerder: in de achttiende eeuw, toen de afkeuring van het genieten van de pijn van anderen een speerpunt werd in het denken over moraal. Een moraal waar een schrijver als De Sade tegenin ging met zijn literatuur waarin hij pijn verbond met lust. De achttiende eeuw is tevens de periode waarin de kennis over de werking van het zenuwstelsel een grote vlucht nam. Het fysiologisch onderzoek was gericht op allerlei soorten prikkels, waaronder die van pijn en plezier. Het zijn ook de achttiende-eeuwse classificaties van rassen die resoneren in de categorieën van pijngevoeligheid die gemaakt werden door negentiende-eeuwers als Lombroso.

'BENDINGS STUDIE HEEFT WAT WEG VAN EEN DRAMMERIG POLITIEK FEMINISTISCH PAMFLET, WAARIN KEER OP KEER BIJNA VERONTWAARDIGD WORDT BEKLEMT OOK DAT ZIJ DIE DE MACHT HEBBEN, BEPALEN WIE WAT VOOR PIJN VOELT OF HEEFT.'

Bending verafschuwt die classificaties, en daarom waarschuwt ze ervoor. Dat brengt een filosofisch probleem met zich mee. Het uitgangspunt van het boek is immers dat pijn cultuur- en tijdgebonden is en ook nog een genderkwestie. Maar als dat zo is, dan is het ook niet vreemd dat er verschillende soorten pijn worden onderscheiden en dat die worden gekoppeld aan verschillende soorten mensen. Bending is het niet eens met de wijze waarop het gebeurt - en dat is terecht. Wanneer we mensen uit een andere cultuur beschouwen als mensen die minder of zelfs geen pijn voelen, dan heeft dat doorgaans ernstige gevolgen. Pijn maakt ons menselijk en de opvatting dat iemand minder pijn voelt, maakt deze persoon minder mens. Toch vloeit zo'n onderscheid juist voort uit Bendings eigen opvatting over pijn als cultuurgebonden fenomeen.

Maar ze problematiseert haar eigen uitgangspunt nauwelijks. Haar studie heeft daardoor wat weg van een drammerig politiek feministisch pamflet waarin keer op keer bijna verontwaardigd wordt beklemtoond dat zij die de macht hebben, bepalen wie wat voor pijn voelt of heeft. Dat is jammer, omdat het Bending ervan weerhoudt om meer historische verklaringen te bieden voor alles wat zij zo nauwgezet uit de verschillende teksten en vertogen naar boven haalt.

De geschiedenis van de pijn is met Bendings studie nog niet geschreven. Zo ook niet de geschiedenis van onze afkeer ervan, die gepaard gaat met een even grote fascinatie voor het onderwerp. Een fascinatie die onder meer naar voren komt op momenten dat er iemand geboren wordt die de lasten en de zegeningen van de pijn niet kent. Zoals Gabby, the little girl who feels no pain.

Amanda Kluvel is als universitair docent cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis verbonden aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Zij werkt aan haar boek *Een*

verhaal over pijn. Over de terugkeer naar het paradijs en de wens er weer uit te ontsnappen, dat naar verwachting dit jaar zal verschijnen bij De Arbeiderspers.

Besproken boeken:

The representation of bodily pain in late nineteenth-century English culture
door **Lucy Bending**
Oxford University Press. Oxford 2000.
309 pag., € 90,75